

סטטיסטיקה לאומית, קטגוריזציה אתנית ומדידת אי־שוויון בישראל

סיגל נגר־רון*

תקציר. כל מדינה ממיינת, מקטלגת וסופרת את האוכלוסייה שחיה בה. לקטלוג ולהגדרות הרשמיות לפי אתניות וגזע יש השפעה רבה על התפיסות החברתיות, על כינון של היררכיות ועל יצירתו של אי־שוויון אתני וגזעי. אם בעבר סיווג ואיסוף נתונים סטטיסטיים על בסיס אתני או גזעי היו פרקטיקות שסייעו ליצירה ולתחזוק של אי־שוויון, הרי אלו פינו את מקומם בעשורים האחרונים והפכו אמצעים לתיקון אי־שוויון במדינות רבות. בישראל התעצב אי־שוויון אתני פנים־יהודי, קרי בין מזרחים לאשכנזים, אך מאחר שמדידת המוצא בסטטיסטיקה הלאומית מוגבלת לשני דורות, כמחצית מהאוכלוסייה היהודית אינה ניתנת לזיהוי סטטיסטי כיום, והלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס) אינה מפרסמת עוד נתונים על אי־השוויון האתני כפי שעשתה בעבר. בזמן שנחלשה היכולת לזהות ולעקוב אחר אי־השוויון האתני פיתחה הלמ"ס שני מדדים חדשים לבחינת אי־שוויון בישראל: מדד האשכולות החברתיים-כלכליים (1987) ומדד הפרופורציות (2008). באמצעות ניתוח השנתונים הסטטיסטיים שפרסמה הלמ"ס מ־1950 ועד היום וניתוח המדדים החדשים אני מראה את תרומתה של הסטטיסטיקה הלאומית לביסוס ההבחנה האתנית הפנים־יהודית הבינרית בעשורים הראשונים, במקביל להתקבעות הריבוד האתני, מחיקתה ההדרגתית של האתניות כמשתנה רלוונטי לבחינת אי־שוויון בישראל בעשורים האחרונים והחלפתה במדדים גאוגרפיים. הדיון בוחן את תפקידה של הסטטיסטיקה הלאומית בניטור אי־שוויון ואת השלכות היעדרם של נתונים מפולחים על פי אתניות בדור שלישי על היכולת לנתח ולהבין כראוי את המכניזמים של אי־השוויון בישראל כיום.

מילות מפתח: סטטיסטיקה לאומית, אי־שוויון, אתניות, מדדים

* ד"ר סיגל נגר־רון, המחלקה ללימודים רב־תחומיים במדעי הרוח והחברה, המכללה האקדמית ספיר ברצוני יהודות לעינת לחובר ותמי רזי על תמיכתן המתמשכת, להגר צמרת־קצ'ר שפתחה בפניי צוהר לעולם המדדים, לפנינה מוצפי־האלר שהתחילה עימי את המסע המחקרי, לענת לייבלר שחלקה בנדיבות מידיעותיה הנרחבות ב־STS, לאלכסנדרה קלב על הליווי והעידוד ולקוראים האנונימיים של כתב העת על הקריאה היסודית וההערות המועילות. מחקר זה נתמך על ידי משרד המדע, הטכנולוגיה והחלל.

"אתניות פנים-יהודית", קרי ההבחנה בין "מזרחים" ל"אשכנזים", העסיקה את הסוציולוגיה הישראלית מראשיתה.¹ הסברים שונים מפרספקטיבות תאורטיות שונות ניתנו לאורך השנים למציאות של אי-השוויון ה"אתני הפנים-יהודי". רבים כיום מקבלים את הנחת המוצא כי אתניות וגזע הם תוצר של הבניה חברתית, כלומר, אתניות וגזע אינם דברים שקיימים בעולם אלא נתפסים ככאלה בתודעתנו באמצעות קטגוריזציות, ייצוגים, פרשנויות וזיהויים (Brubaker, 2002, pp. 174–175). מאז חדירת הפרספקטיבה הפוסט-קולוניאלית לאקדמיה הישראלית, בשנות התשעים של המאה ה-20, התגבשה תפיסה שלפיה "אתניות פנים-יהודית" היא תופעה מדומיינת ובה בעת תופעה אמיתית (חבר ואחרים, 2002, עמ' 16). על פי עמדה זו שיח אוריינטליסטי מקומי כונן את הקטגוריות מזרחיות/אשכנזיות כקטגוריות מדומיינות, נבדלות, ואפשר הפעלת פרקטיקות כלכליות, פוליטיות ותרבותיות אשר הפכו את התופעה המדומיינת לתופעה ממשית. עבודות מפרספקטיבה זו תיארו את תהליך האתניזציה שעברה בישראל קבוצה הטרוגנית של מהגרים יהודים מארצות ערב והאסלאם – הטרוגנית מבחינת מידת החשיפה למודרניזציה, מבחינה תרבותית, היסטורית, לשונית ועוד – ועמדו על השלכותיו המטריאליות והתודעתיות ברמת המדינה ועבור הסובייקטים (כוזם, 1999; שנהב, 2003; שנהב ויונה, 2008; Shohat, 1988 ועוד). העבודה הנוכחית צועדת בעקבות עבודות אלו ובעקבות מחקרים כמותניים שבחנו את היווצרותו של אי-השוויון האתני והראו שהקטגוריות האתניות ואי-השוויון כוננו באופן הדדי ובר-זמני בתהליך בינוי האומה (ראו למשל אמית, 2001; נהון, 1987; Khazzoom, 2008).

מאמר זה מתמקד במנגנון אחד, צר אך משמעותי, בהבניית הקטגוריות האתניות הפנים-יהודיות "מזרחיות/אשכנזיות" – זה של הסטטיסטיקה הלאומית. באמצעות ניתוח שנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס) אראה כיצד הסטטיסטיקה הלאומית תרמה לביסוס ההבחנה הבינרית ההיררכית בין מזרחים לאשכנזים בעשורים הראשונים להקמת המדינה, במקביל להתקבעות הריבוד האתני, ולטשטושה בעשורים האחרונים. אצביע על זיקה טמפורלית בין "פקיעת התוקף" של הקטגוריזציה האתנית הרשמית (שני דורות לאחר ההגירה) ואתאר את פיתוחם של מדדים רשמיים חדשים לבחינת אי-שוויון על ידי הלמ"ס: מדד האשכולות החברתיים-כלכליים (1987) ומדד הפריפריאליות (2008). באמצעות ניתוח הרציונל והאינדיקטורים המרכיבים את המדדים הללו אצביע על תהליך המחיקה ההדרגתי של ה"אתניות הפנים-יהודית" כמשתנה רלוונטי לבחינת אי-שוויון בישראל כיום. יצירת מדדים "עוקפי אתניות" לבחינת אי-השוויון בסטטיסטיקה הלאומית מבטאת את דינמיקת הכחשתה של האתניות והסוואתה בשמות קוד, דינמיקה שזוהתה בשיח הציבורי בישראל (שנהב, 2006), בפוליטיקה (הרצוג, 1984), במשפט (ביטון, 2011) ובצבא (לרר, 2021). בהמשך

1 המושגים אתניות פנים-יהודית, מזרחים ואשכנזים נתונים בתוך מירכאות מכמה טעמים. ראשית, כדי להדגיש את העמדה כי מדובר בקטגוריות ולא בקבוצות חברתיות (על ההבדל בין קבוצה לקטגוריה ראו Brubaker, 2002). שנית, לקטגוריות המוגדרות בישראל כ"אתניות" אין בסיס אתני (תרבותי, היסטורי, לשוני) משותף, אלא "אתניות פנים-יהודית" היא תוצאת דמיונה של קבוצה הטרוגנית כהומוגנית, דמיון שהתממש בתהליך האוריינטליזציה שעברו מזרחים בישראל. שלישית, הטרמינולוגיה במחקר הישראלי ביחס לאתניות בכלל ולמזרחיות בפרט השתנתה לאורך השנים. סוגיות אלו יובהרו לאורך המאמר. בהיעדר הגדרות טובות יותר אני נאלצת להשתמש בהגדרות המקובלות כיום במחקר הישראלי, אך מגבילה את משמעותן באמצעות תיחום המונחים במירכאות.

אראה, באמצעות מחקרים שאינם נסמכים על נתוני הלמ"ס, כי אף שהלמ"ס איננה ממשיכה למדוד את אי-השוויון בין מזרחים לאשכנזים מדור שלישי להגירה והלאה, אי-השוויון האתני הפנים-יהודי ממשיך להתקיים. אטען כי העיוורון הסטטיסטי ביחס לאתניות הפנים-יהודית מעכב את היכולת להבין את חלקה של האתניות במנגנוני הריבוד כיום.

המאמר שואב מהספרות העולמית העוסקת בתרומת הסטטיסטיקה הלאומית ומפקדי האוכלוסין ליצירת קטגוריות אתניות וגזעיות. ספרות זו שהתפתחה בשנים האחרונות דנה בשינויים שחלו לאורך השנים בשימושי הקלסיפיקציות הסטטיסטיות הרשמיות, החל ביצירה של אי-שוויון אתני או גזעי וכלה בתיקונו (Brubaker, 2002; Kertzer & Arel, 2002; Morning, 2008; Prewitt, 2013; Rocha & Aspinall, 2020; Simon, 2015; Simon & Piché, 2012; Surdu, 2016). בהקשר המקומי עבודות ספרות עסקו בנושא (כהן, 2015; לייבלר, 2011; Cohen & Gordon, 2018; Leibler 2014, 2017) והמחקר הנוכחי צועד בעקבותיהם. מחקר זה מבוסס על ניתוח 71 שנתוני הלמ"ס, מהשנתון הראשון שפורסם ב-1950 ועד האחרון שפורסם ב-2020, ומתמקד בהשתנות הפילוחים על פי מוצא. נוסף על כך נותחו מרכיבי האינדיקטורים המרכיבים את המדדים הרשמיים שפיתחה הלמ"ס לבחינת אי-שוויון ונותח הרציונל שלהם כפי שהוצג בפרסומיה. באמצעות ניתוח קורפוס זה אני מבקשת לענות על השאלות הבאות: מתי הפכה הקטגוריזציה האתנית הבינרית להבחנה הסטטיסטית המדינתית הרשמית? באילו תקופות התרבו הפרסומים הרשמיים שהציגו הבדלים בין הקטגוריות האתניות הפנים-יהודיות? מתי טושטשה היכולת לזהות את אי-השוויון האתני? אילו מדדים חדשים רשמיים פותחו למדידת אי-שוויון? מהם האינדיקטורים המרכיבים אותם? ואילו שימושים נעשים במדדים הללו? הממצאים מלמדים שבעשורים הראשונים תרמה הסטטיסטיקה הלאומית לביסוס קטגוריזציה אתנית פנים-יהודית בינרית באמצעות יצירת הסיווג "יוצאי אסיה-אפריקה" לעומת "יוצאי אירופה-אמריקה" והצגת פערים ביניהן בשורה של תחומים (פירון, השכלה, תעסוקה, רמת חיים ועוד), ואילו בעשורים האחרונים, באמצעות פיתוח מדדים "עוקפי אתניות", היא נוטלת חלק במנגנון הדה-פוליטיזציה המבקש למחוק את היסטוריית ההגירה והקליטה שבמהלכה התעצב הריבוד האתני.

סטטיסטיקה לאומית, קטגוריזציה אתנית וגזעית ואי-שוויון

רוב מדינות העולם מקטלגות את אוכלוסיותיהן על פי גזע ואתניות² ומודדות את שיעוריהן בסטטיסטיקה הלאומית (Morning, 2008, p. 239). לסימונה של קטגוריה חברתית מסוימת, הגדרתה הנומינלית והאופרציונליזציה למדידתה בסטטיסטיקה הרשמית יש השלכות רבות מעבר לאיסוף נתונים דמוגרפיים (Simon, 2015; Simon & Piché, 2012). מפקדי האוכלוסין והנתונים הנאספים בהם על בסיס סיווגים אתניים או גזעיים אינם רק משקפים מציאות חברתית אלא יש להם תפקיד מרכזי ביצירתה (Kertzer & Arel, 2002). בנדיקט אנדרסון הוסיף למהדורה המעודכנת של ספרו קהילות מדומיינות פרק העוסק בתרומתו של מפקד האוכלוסין במדינה הקולוניאלית ליכולת לדמיין את האוכלוסייה ואת מקומן

² על הקושי בהבחנה בין אתניות לגזע ראו Brubaker, 2009, pp. 25–26 וכן שנהב ויונה, 2008, עמ'

של הקבוצות האתניות והגזעיות השונות בה. אנדרסון מראה שמלבד מטרות של פיקוח ושליטה על האוכלוסייה (גביית מיסים, גיוס לצבא וכדומה), שלשמן השתמשו שליטים במפקד אוכלוסין לאורך ההיסטוריה, למפקד המודרני במדינות הקולוניאליות הייתה תרומה ייחודית: המיונים האתניים והגזעיים והכימות השיטתי שלהם במפקדים אפשרו לחשוב על קטגוריות חברתיות ולדמיין היררכיות על בסיס אתני וגזעי, דמיון שהתממש דרך הבריורקטיה הקולוניאלית במערכות המשפט, החינוך, המשטרה, הרפואה ועוד (אנדרסון, 1999, עמ' 199-206). אנדרסון התייחס למדינה הקולוניאלית מחוץ לאירופה; עבודות מאוחרות יותר הדגישו את התפקיד המרכזי שמילאו מפקדי האוכלוסין ביצירה של היררכיות פנימיות על בסיס אתני וגזעי בתוך מדינות הלאום באירופה וביצירתה של קולוניזציה פנימית בארצות הברית (Brubaker, 2002; Kertzer & Arel, 2002).

בשני העשורים האחרונים, בעיקר בעקבות תהליכי הגירה גלובליים, התרבה העיסוק בשאלת ההגדרות של הקטגוריות האתניות והגזעיות ומדידתן במפקדים ובסקרים. בקרב החוקרים שוררת הסכמה רחבה כי הקטגוריות החברתיות הרשמיות אינן משקפות ישויות אוֹבֵיִקְטִיבִיּוֹת; תחת זאת הקטגוריות החברתיות, הנדמות כאובייקטיביות וניטרליות, הן תוצאה של תהליכי התגוששות היסטוריים ופוליטיים בין כוחות חברתיים לסמכויות ציבוריות כמו מדענים וסטטיסטיקאים על אופני ההגדרה של קבוצות חברתיות (Simon et al., 2015; Surdu, 2016). הקטגוריות הרשמיות אינן משקפות אפוא "זהויות אותנטיות", אך למסגורה של קטגוריה כאתנית או גזעית יש השפעה על הייצוג החברתי של אלה המשויכים אליה ועל כינון של היררכיות חברתיות (Roth, 2017). הספרות הענפה הבוחנת את הזיקה בין הסטטיסטיקה הלאומית, קטגוריזציות על בסיס אתני או גזעי ואי־שוויון חברתי מדגישה את שרירותיות ההגדרות המסווגות (Roth, 2017; Goldscheider, 2002b). את ההשלכות של מערכת הקלסיפיקציות הרשמית על חיי הסובייקטים (Brubaker & Simon et al., 2015; Kertzer & Arel, 2002; Cooper, 2000), את כוחן של סמכויות מדינתיות בקביעת ההגדרות האתניות והגזעיות (Simon & Piché, 2013; Prewitt, 2002; Nobles, 2012) וגם את מאבקהן של קבוצות על ההגדרות הרשמיות והאופרציונליזציה שלהן באיסוף הנתונים (Bruno et al., 2014). עבודות נוספות עמדו על תרומתה של רוטנית המדידה בניטור אי־שוויון (Strmic-Pawl et al., 2018) והציעו דרכים להתמודד עם אתגרי הקלסיפיקציות במטרה להמשיך למדוד את אי־שוויון האתני והגזעי (Rocha & Aspinall, 2020).

בסקירה היסטורית השוואתית שערכו ז'אן-לואי רלו, ויקטור פישה ופטריק סימון עומדים החוקרים על התמורה שחלה בעשורים האחרונים בתפקידה של הסטטיסטיקה הלאומית: אם בראשית העידן המודרני שימשו הקלסיפיקציות האתניות והגזעיות במפקדי האוכלוסין מטרות של שליטה וכינון היררכיות חברתיות על בסיס אתני או גזעי, הרי אלו פינו את מקומן, לאחר מאבקים פוליטיים, לטובת קידום מדיניות השואפת לתיקון אי־השוויון האתני או הגזעי (Rallu et al., 2006). כך למשל הקטגוריה Negro, שהייתה בשימוש במפקדים משנות השלושים בארצות הברית, הוחלפה לאחר מאבק התנועה לזכויות האזרח בקטגוריה Black, וכיום נעשה שימוש בנתונים על מצב השחורים בארצות הברית כדי לפעול לתיקון אי־השוויון המבני (Strmic-Pawl et al., 2018). בשנים האחרונות יותר ויותר מנהיגי ומנהיגות קבוצות אתניות וגזעיות שסבלו

וסובלות מקיפוח ומהדרה עושים שימוש ב"סטטאקטיביזם" (statactivism)³ כדי לבסס את תביעותיהם לחלוקה הוגנת של משאבים. כלומר, תנועות חברתיות משתמשות בסטטיסטיקה, שבעבר סייעה לכינון היררכיות אתניות וגזעיות, ככלי לתיקון אי-השוויון האתני והגזעי (Leibler, 2017).

בהיותה של ישראל מדינת הגירה ומדינה שחיים בה שני לאומים, סוגיות של אתניות העסיקו ומעסיקות את החברה בכלל ואת הסוציולוגיה הישראלית בפרט כבר מימיה הראשונים. משנות התשעים של המאה ה-20, בהשראת הפרספקטיבה הפוסט-קולוניאלית, התפתח דיון ענף אשר ביקר את האופנים שבהם נבחנו בעבר סוגיות אתניות ולאומיות במחקר החברתי, ומתוכו נוצרו מסגרות תאורטיות חדשות לניתוח היחסים בין הקבוצות האתניות, הדתיות והלאומיות המרכיבות את החברה בישראל (ראו למשל חבר ואחרים, 2002; יונה, 2005; פלד ושפיר, 2005; שנהב ויונה, 2008; 2006; Yiftachel). אך למרות מרכזיותה של האתניות הפנים-יהודית "בקביעת הקואורדינטות של החברה הישראלית" (שנהב, 2006, עמ' 59), לא התפתח בסוציולוגיה הישראלית דיון מעמיק בתרומתה של הסטטיסטיקה הלאומית לביסוסן או לטשטושן של הקטגוריות ה"אתניות" או בתפקידה בניטור אי-השוויון האתני ובעמעומו.

עבודות ספורות בלבד בחנו את תרומת הלמ"ס לעיצובן של תפיסות חברתיות בישראל. כך למשל, ענת לייבלר התמקדה בתפקידה של הסטטיסטיקה בתקופת היישוב ובתרומתה לבינוי האומה (לייבלר, 2011; 2014; Leibler). ינון כהן וניב גורדון עמדו על האופן שבו סיווגים סטטיסטיים תרמו להגזעה של המרחב ולניכוסו על בסיס לאומי, והצביעו על כך שהגבלתה של מדידת האתניות הפנים-יהודית לשני דורות מסייעת לכונן זהות יהודית ישראלית מובחנת מזו הפלסטינית (כהן, 2015; Cohen & Gordon, 2018, p. 203).

המאמר הזה מתמקד בקטגוריזציה האתנית הפנים-יהודית בשנתוני הלמ"ס ובמדדים שפיתחה הלמ"ס לבחינת אי-השוויון, אולם הוא מבקש לקדם מחשבה ודיון רחב יותר בסוציולוגיה הישראלית ביחס לתרומתה של הסטטיסטיקה הלאומית לכינון קטגוריזציות חברתיות ותפקידה בניטור אי-שוויון. מאחר שמערכת הסיווגים הרשמית נוטה לחדור אל המחקר העצמאי (Starr, 1992, p. 265), יש מקום גם לבחינה רפלקטיבית של השפעותיה על המחקר הסוציולוגי בסוגיות של אתניות ואי-שוויון.

"מזרחים" כאובייקט מחקר

מראשית ימי הסוציולוגיה הישראלית היוו ה"מזרחים" אובייקט למחקר אמפירי ולדיון תאורטי. לאורך השנים נכתבו סקירות והוצעו קלסיפיקציות שונות לחקר "המזרחים בישראל", אם באופן ישיר (למשל דהאן-כלב, 2007; חבר ואחרים, 2002; סמוחה, 1984; צור, 2003; שטרית, 2004) אם בעקיפין, כחלק מניתוח "החברה הישראלית" (פלד ושפיר, 2005; רם, 1993). סקירה זו מתמקדת באופנים שבהם נעשה שימוש בקטגוריזציה האתנית

3 סטטאקטיביזם – מושג שטבעו איזבל ברונו ועמנואל דידיה כדי לתאר את ניכוסה מחדש של הסטטיסטיקה על ידי קבוצות מיעוט כחלק ממאבקן על הקצאת משאבים (Bruno & Didier, 2013). להרחבה ראו Bruno et al., 2014.

הפנים-יהודית הבינרית המדומיינת של "מזרחים" ו"אשכנזים", בשפת הלמ"ס "יוצאי אסיה-אפריקה" ו"יוצאי אירופה-אמריקה", ובהסברים שניתנו לריבוד האתני בישראל. ניתוח הסקירות הקודמות מלמד כי קיימת הסכמה בשני נושאים מרכזיים. ראשית, יש תמימות דעים כי הגישה שהתפתחה באוניברסיטה העברית בהובלתו של שמואל נח אייזנשטדט בשנות החמישים הייתה הראשונה לדון במיקומם הנמוך של מזרחים בריבוד החברתי בישראל ולהסבירו מתוך תפיסה אוריינטליסטית שלפיה "הבעיה העדתית" נובעת מ"איכותם הירודה" של יהודי ארצות ערב והאסלאם. נקודת המוצא של הגישה היא דמיון של שתי קבוצות דיכוטומיות – יהודים מזרחים ויהודים מערבים – אשר נבדלות בתרבותן, באורחות חייהן, באמונותיהן ותפיסותיהן, ברמת ההשכלה שלהן ובמידת חשיפתן למודרניזציה. הטענה הייתה שיהודים שחיו בארצות ערב והאסלאם הגיעו לישראל כשהם חסרים את הכישורים הנדרשים לחיים במדינה מודרנית. על פי גישה זו, שכונתה "קליטה באמצעות מודרניזציה", החיים בישראל – ובעיקר התחנכותם של בני הדור השני של יוצאי אסיה-אפריקה במערכת החינוך הישראלית – יובילו לחברותם מחדש ויכינו אותם לחיים בחברה המודרנית, כך שבעתיד יוכלו להשתלב במבנה המעמדי לפי כישוריהם והמוטיבציה שלהם. פרדיגמה זו הפכה להיות הדומיננטית בסוציולוגיה הישראלית והעניקה לגיטימציה מדעית כביכול לתפיסה האירופוצנטרית שבה החזיקה ההגמוניה.

הסכמה נוספת היא שגישת המודרניזציה אותגרה בסוף שנות השבעים על ידי חוקרים שהתקבצו באוניברסיטת חיפה, רובם בעלי אוריינטציה ניאוא-מרקסיסטית.⁵ בסדרת מאמרים הם ניתחו את התהוות אי-השוויון בישראל וטענו שהקשר בין מוצא למעמד הוא תוצאה של פעולות שנקטו על ידי המדינה. לדידם, בין הגורמים שהשפיעו על יצירת המבנה הריבוני האתני אפשר למנות את מדיניות הקליטה, פיזור האוכלוסייה והתעסוקה (ברנשטיין, 1979, 1980; סבירסקי וברנשטיין, 1980), הבירוקרטיה המדינתית (כרמי ורוזנפלד, 1979), מערכת החינוך (סבירסקי, 1981, 1995; סבירסקי וקציר, 1978) והצבא (סמוחה, 1984).⁶ על פי גישה זו מיקומם הריבוני הנמוך של המזרחים איננו תולדה של אי-התאמתם התרבותית לחברה המודרנית הקולטת אלא תוצאה של אופן שילובם בחברה ובכלכלה של ישראל בעשורים הראשונים של המדינה.

למרות ההבדל המהותי בפרספקטיבות התאורטיות ובמשמעויותיהן הפוליטיות, שתי הגישות – גישת המודרניזציה מבית מדרשו של אייזנשטדט והגישה הניאו-מרקסיסטית – אימצו את הקטגוריזציה האתנית הבינרית המדומיינת. העבודה האמפירית-הכמותנית הראשונה שאתגרה את הקטגוריזציה הרשמית של "יוצאי אסיה-אפריקה" ו"יוצאי אירופה-אמריקה" היא עבודתו של יעקב נהון מ-1987, שהצביעה על המלאכותיות שבאיחוד יוצאי

4 המושג "עדה" התייחס ל"מזרחים", ואילו "אשכנזים" לא הוגדרו כעדה אלא כ"ישראלים" (הרצוג, 1986, עמ' 17). השימוש במונח "עדה" קידם תפיסה אפוליטית וחסם את האפשרות לדון באופני הייצור של הגבולות ה"עדיניים" (שנהב, 2006, עמ' 59).

5 סמי סמוחה, אף הוא מאוניברסיטת חיפה, אינו נמנה עם הניאו-מרקסיסטים. סמוחה פיתח את הגישה הפלורליסטית, שהעלתה תרומה חשובה למחקרי אי-השוויון האתני. להרחבה ראו, Ram, 1995, pp. 97–117.

6 סמוחה הוא נציגה המובהק של הגישה הפלורליסטית (סמוחה, 1984) אולם כאן אני מתייחסת לניתוחו את האופן בו הצבא משכפל ריבוד אתני.

ארצות שונות לשתי קטגוריות בינריות (נהון, 1987).⁷ בהתבסס על מפקדי האוכלוסייה מ-1950 עד 1983 השווה נהון בין השכלתם של מהגרי ארצות ספציפיות שהתחנכו בארצות מוצאם ובין השכלת דור הבנים שהתחנכו במערכת החינוך הישראלית. הממצאים מלמדים על הטרוגניות בפרופיל ההשכלה בקרב בני הדור הראשון, שאי אפשר למצותה ביבשות מוצא (אסיה-אפריקה או אירופה-אמריקה), לעומת הומוגניזציה בפרופיל ההשכלתי של בני הדור השני בהתאם ליבשות מוצא. כלומר, בדור הראשון לא היה פרופיל השכלתי משותף לאלו שקובצו תחת הקטגוריה "יוצאי אסיה-אפריקה" כפי שלא היה פרופיל השכלתי משותף ליוצאי מזרח אירופה ומערב אירופה; פרופיל השכלתי משותף לפי יבשות מוצא מופיע רק בדור השני, בקרב אלו שהתחנכו בישראל. נהון חשף אפוא את התפקיד המרכזי שמילאה מערכת החינוך הישראלית ביצירת הקטגוריות "אשכנזים" ו"מזרחים" כקטגוריות בעלות הומוגניות פנימית, שלא התקיימה בדור הראשון להגירה.⁸ בנייתן שוק העבודה והשפעת ההסללה על יוצאי אסיה-אפריקה נהון משלים את תיאור תהליך הפרולטריוזציה שעברו מזרחים בישראל. עבודות אמפיריות נוספות, כמו עבודותיהן של קרין אמית (2001) ועזיזה כוזם (2008, Khazzoom), הצביעו על השרירותיות והמלאכותיות שבקטגוריזציה האתנית הבינרית של מהגרי הדור הראשון לפי יבשות מוצא, והן מחזקות את התזה שהקטגוריות האתניות ואי-השוויון האתני התגבשו בו-זמנית תוך כדי תהליך בינוי האומה (Goldscheider, 2002b, p. 143).

בהשפעת הפרספקטיבה הפוסט-קולוניאלית הצביעו אינטלקטואלים (מזרחים בעיקר) על התשתית המחשבתית האירופוצנטרית אשר עמדה בבסיס יצירת הקטגוריות "מזרחים"/"אשכנזים". בעקבות ספרו של אדוארד סעיד אוריינטליזם הציעה אלה שוחט (Shohat, 1988) להבין את הבניית הקטגוריות הבינריות – "אשכנזים"/"מזרחים" – כנטועה במערך גלובלי של יחסי מזרח ומערב. עשור לאחר מכן הציעה עזיזה כוזם (1999) לראות את אי-השוויון האתני בישראל כתוצאה של סדרת תהליכי אוריינטליזציה שהחלה בגולה: כל קבוצה שהייתה בעיצומו של תהליך התמערבות, שאותו טרם סיימה, השתמשה בדיכטומיה מזרח-מערב על מנת להציג את הקבוצה האחרת כנחותה. עבודות נוספות מפרספקטיבה זו הצביעו על כך שבראשית תקופת היישוב הייתה ההנהגה עסוקה בסוגיית "עדות המזרח", קטגוריה שכללה את "העדה הספרדית", "תושבי היישוב הישן" והמהגרים שהגיעו מארצות ערב והאסלאם בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20. ההנהגה ראתה במזרחים חלק מהקולקטיב הלאומי, אם כי חלק שיש לתקנו ולחנכו לאורחות הציוויליזציה המודרנית (ראו למשל פלד ושפיר, 2005; שטרית, 2004; שנהב, 2003; שנהב ויונה, 2008). בתקופת היישוב התקיים שיח גלוי על תכונות ופגמים שיוחסו למזרחים, והמוסדות הציוניים

7 הראשונה שאתגרה את העמדה הממסדית שראתה ב"עדתיות" תופעה מהותנית הייתה חנה הרצוג במאמרה פורץ הדרך "האמנם עדתיות פוליטיות?" (הרצוג, 1984). הרצוג, שחקרה את השיח הפוליטי, הצביעה על ה"עדתיות" כתופעה שמכוננת באמצעות תהליכים חברתיים.

8 ואל פרלמן ויובל אלימלך (2012) טוענים כי אי אפשר לפסול את תאוריית טרום ההגירה לטובת תאוריית האפליה. אולם גם על בסיס ההגדרה השונה שלהם לקבוצת ה"אבות" מודים החוקרים: "אמת, מבחינת הבדלים בין הממוצעים עולה כי הקבוצות מעיראק וממצרים נעו כלפי מעלה פחות מהצפוי" (פרלמן ואלימלך, 2012, עמ' 499).

שהוקמו בשנות העשרים והשלושים של המאה ה־20 בתחומי הבריאות (Hirsch, 2008), הרווחה (ברנשטיין, 2008; רדאי, 2019; רוז, 2009) והחינוך (שנקולבסקי, 2009) מימשו בפרקטיקות יומיומיות את הקונספציה שלפיה המזרחים הם אובייקט לטיפול ותיקון. אך כיצד הפכה הקטגוריה "עדות המזרח" מקטגוריה שיחנית לקטגוריה "מדעית" הניתנת למדידה סטטיסטית? עבודתה החלוצית של ענת לייבלר על האופן שבו סייעה הלמ"ס בבניוי האומה מאירה את תרומתו של רוברטו בקי לתהליך המידוע (scientificization) של ה"מזרחים" (לייבלר, 2011; Leibler, 2014). בקי הגיע לפלסטינה־א"י מאיטליה ב־1938 ועבד כדמוגרף בארגון הרפואי הדסה ובמחלקה לסטטיסטיקה של ממשלת המנדט. ממצאיו לגבי שיעורי הפיריון הנמוכים בקרב נשים יהודיות ממוצא אירופי לעומת הריבוי הטבעי הגבוה בקרב הפלסטינים והצפי הנמוך להגירה יהודית לארץ־ישראל הובילו אותו לחפש פתרון למאזן הדמוגרפי השלילי בין יהודים לפלסטינים. שיעורי הפיריון הגבוהים שזיהה בקי בקרב "המזרחים" הביאו אותו לגלות בהם עניין רב, אף שהיוו מיעוט מקרב המהגרים לפלסטינה־א"י. לייבלר מראה כי מחקריו של בקי בשנות הארבעים "עסקו בסיווג שיטתי של המזרחים כקבוצה בעלת קוהרנטיות פנימית מבחינה חברתית ונבעו מהלהט לחקור את פוטנציאל הילודה" (לייבלר, 2011, עמ' 183). אף שבקי זיהה שונות פנימית גדולה בשיעורי הפיריון הקשורה בתעסוקת הבעל בקרב הקטגוריה שהוא מסווג כ"מזרח (אסיה ואפריקה)" (כך במקור; ראו בקי, 1940), הוא הכפיף את ההבחנה המעמדית להבחנה האתנית.⁹ כאיש המקצוע המוביל בתחום הסטטיסטיקה הצליח בקי להפוך את הסיווג האתני שיצר, "מזרח (אסיה אפריקה)" ו"מערב (אירופה אמריקה אוסטרליה)" (בקי, 1940), לקטגוריות סטטיסטיות מדעיות שלכאורה הן אובייקטיביות וקוהרנטיות, קטגוריות שבאמצעותן ניתן למדוד את המציאות החברתית מבלי להצדיק את השימוש בהן בכל פעם מחדש (לייבלר, 2011).

אתניות פנים־יהודית בשנתונים הסטטיסטיים 1950–2020

כיצד הפכה ההבחנה האתנית הפנים־יהודית מתקופת היישוב לסיווג רשמי בסטטיסטיקה הלאומית? מתי הוחלט על החלוקה הבינרית הרשמית, יוצאי אסיה־אפריקה/יוצאי אירופה־אמריקה, בשנתונים הסטטיסטיים? מה תרומתה של רוטינת מדידת ההבדלים בסטטיסטיקה הרשמית לביסוס הקטגוריזציה האתנית? מתי טושטשה היכולת לזהות את הריבוד האתני בסטטיסטיקה הלאומית? כיצד השפיעה מערכת הסיווג הרשמית על המחקר הסוציולוגי העצמאי? על כך אענה באמצעות ניתוח השנתונים הסטטיסטיים שפרסמה הלמ"ס מ־1950 ועד 2020. אראה כי הסיווג האתני הרשמי שהחל ב־1954 התבסס בהדרגה במהלך שנות השישים, במקביל להתקבעות הריבוד האתני, וההשוואות על בסיסו הגיעו לשיאן בשנות השבעים. משנות השמונים חלה ירידה הדרגתית בהשוואות על פי יבשות לידה, ומראשית

9 בניית הריבוי הטבעי של תושבי ירושלים מציג בקי בטבלה 41 את המספר הממוצע של הילדים למשפחה פורייה שפורייתה נשלמה. בהסברים המילוליים בעקבות הטבלה מבהיר בקי: "אופיינית היא העובדה שהפקידים והעובדים במקצועות החופשיים בני עדות־המזרח או ילידי הארץ קרובים מן הבחינה הנידונה לפקידים שמוצאם מארצות אירופה יותר מאשר ליתר בני עדות המזרח וילידי הארץ; מספרים אחרים מוכחים שגם בין עדות־המזרח מופיעים כבר הבדלים עצומים" (בקי, 1940, עמ' 78).

שנות האלפיים ההשוואות המעטות המופיעות בשנתונים מציעות "נתונים חלולים", כאלה המתייחסים לשיעור קטן מהאוכלוסייה שהם אמורים לשקף. על בסיס ממצאים אלו אטען כי הסטטיסטיקה הלאומית תרמה לביסוס ההבחנה האתנית הפנים-יהודית בעשורים הראשונים לאחר הקמת המדינה, ואילו הגבלת מדידת האתניות לשני דורות מקשה על היכולת לזהות את הריבוד האתני בעשורים האחרונים.

עם הקמתה של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ב-1948 מונה בקי לעמוד בראשה. אך הקטגוריזציה הסטטיסטית הבינרית של מזרחים (אסיה-אפריקה) לעומת מערבים (אירופה-אמריקה), שבה השתמש בעבודותיו בשנות הארבעים, לא הפכה מייד לסיווג הרשמי של הלמ"ס. עם הקמתה ערכה הלמ"ס, בנובמבר 1948, מפקד אוכלוסין במסגרתו נערך רישום של האזרחים ונבנתה כרטסת תושבים המכילה נתונים אישיים של כל תושב במדינה.¹⁰ בעקבות המפקד פורסם ב-1950 השנתון הסטטיסטי הראשון. הקטגוריזציה "יוצאי אסיה-אפריקה" ו"יוצאי אירופה-אמריקה" לא הופיעה בו, וגם לא בשני השנתונים העוקבים. בשנתון הראשון פורסמו מספרי המהגרים לפי ארצות מוצאם ונוסף על כך הופיעה חלוקה של המהגרים לשבע קטגוריות מוצא: אסיה, אפריקה, אירופה המזרחית, ארצות הבלקן, מרכז ומערב אירופה, שאר ארצות אירופה ואוקיאניה. בשנתון השני, שפורסם ב-1951, הופיעה חלוקה מצומצמת יותר לארבע קבוצות מוצא: אסיה, אפריקה, אירופה ואמריקה, ואוקיאניה. בלוחות המפורטים בשנתון הסטטיסטי השנתי השלישי שפורסם ב-1952 מוצגות ארבע קבוצות המוצא הללו, אולם בסקירה שהוסיף בקי בסוף השנתון תחת הכותרת "העלייה והשפעתה על האוכלוסייה היהודית" הוא מבחין בין עולים "יוצאי אירופה" לעולים מאסיה ומאפריקה.

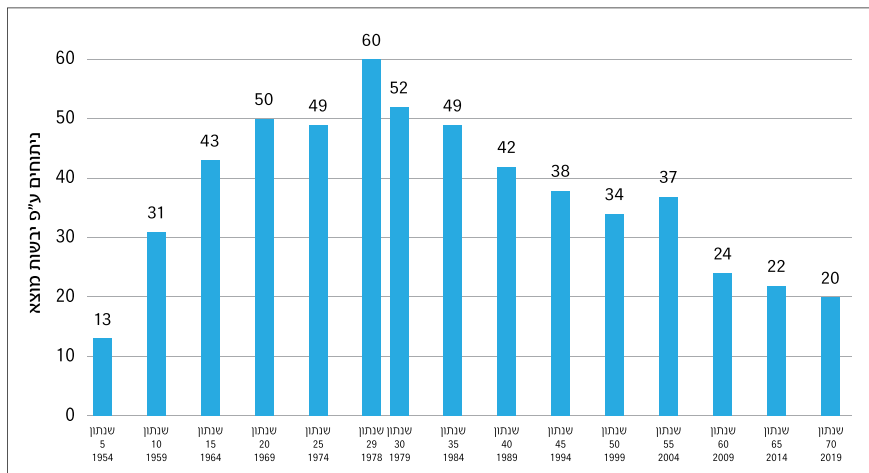
בשנתון הסטטיסטי שפורסם בשנת 1953 הופיע לראשונה לוח דמוגרפי על פי החלוקה הדיכוטומית אסיה-אפריקה/אירופה-אמריקה (הלמ"ס, 1953, לוח 15, עמ' 35), שהתווסף אל הלוח המפרט את מספרי העולים מארצות ספציפיות (הלמ"ס, 1953, לוח 5, עמ' 28). באותו שנתון הופיע לוח נוסף שהציג את משלחי היד של העולים היהודים לפי מין ויבשת לידה (הלמ"ס, 1953, לוח 14, עמ' 34). בלוח זה כונסו כל היהודים מאירופה, אמריקה ואוקיאניה לקטגוריה אחת לעומת יוצאי אסיה ויוצאי אפריקה. לוח זה דומה לניתוח שערך בקי ב-1940, שבו קשר בין שיעורי הפרייון ומקצוע הבעל אך הכפיף את ההבחנה המעמדית שנמצאה להבחנה האתנית, כפי שהוזכר קודם (בקי, 1940). החלוקה הדיכוטומית בין "יוצאי אירופה-אמריקה" ל"יוצאי אסיה-אפריקה" התקבעה סופית בשנתון הסטטיסטי החמישי, שפורסם ב-1954, כאשר לראשונה הוצג פילוח לידות ומיתות בהתייחס לדור ראשון ודור שני להגירה על פי יבשות מוצא (הלמ"ס, 1954, לוח 19, עמ' 19 ולוח 27, עמ' 22). פילוח זה קושר בין העניין הראשוני של בקי בשיעורי הפרייון להבחנה שיצר על בסיס זה בין הקבוצות היהודיות בשנות הארבעים.

מסוף שנות החמישים נוספו בהדרגה בשנתונים הסטטיסטיים עוד ועוד לוחות המציגים את ההבדלים בין יוצאי אסיה-אפריקה ליוצאי אירופה-אמריקה בשורה של תחומים:

10 כרטסת התושבים כוללת מידע אישי על כל אזרח והיא מתעדכנת באופן שוטף. הנתונים מכרטסת התושבים עומדים לרשות הלמ"ס ומאפשרים הצלבת מידע ומדידת מוצא מעבר לשני דורות, אם הלמ"ס תרצה בכך, כפי שעולה גם מדוח ההיערכות למפקד 2020, שאליו אתייחס בהמשך.

תנועה טבעית (פריזון, נישואים, גירושים ותמותה), בריאות, חינוך, השכלה והרגלי תרבות, צריכה ודוור, רמת חיים, כוח אדם ותעסוקה, סעד, וסטטיסטיקה פלילית (הגדרת התחומים בשנתונים הסטטיסטיים השתנתה לאורך השנים). שיאן של ההשוואות בשנתון הסטטיסטי ה-29 שפורסם ב-1978 וכלל 60 טבלאות המשוות בין יוצאי אסיה-אפריקה ליוצאי אירופה-אמריקה בפרמטרים שונים. איור 1 מציג את מספר ההשוואות על בסיס מוצא בשנתונים הסטטיסטיים. הניתוח מוצג מהשנתון הרביעי, שבו הופיעה לראשונה ההבחנה הבינרית. הוא כולל את שנתון 29, המהווה נקודת שיא במספר הניתוחים לפי מוצא, ומסתיים בשנתון 70 שפורסם ב-2019.

איור 1. שכיחות ניתוחים לפי מוצא בשנתונים הסטטיסטיים 1954-2019

בשנות השמונים והתשעים יורד בהדרגה מספר ההשוואות בכל התחומים פרט לתחום החינוך; בראשית שנות האלפיים החינוך הוא התחום העיקרי שבו נערכו ההשוואות על פי מוצא. בשנתון של 2008 מופיעות 19 טבלאות שבוחנות את ההבדלים בין מזרחים לאשכנזים בשורה של פרמטרים בתחום החינוך: שיעורי הזכאות לבגרות, שיעור הלומדים במכללות, שיעור המבקשים להתקבל לאוניברסיטאות, שיעורי המתקבלים והנדחים, שיעור מקבלי התארים, שיעור הסטודנטים במכללות לחינוך ועוד. אולם השוואות אלו הופסקו באחת בשנתון 2009. בסוף העשור השני של המאה ה-21 מספר הניתוחים על פי מוצא קרוב למספרם בשנתון הראשון שבו התקבעה החלוקה האתנית.

התמעטות הלוחות בעשורים האחרונים קשורה בהגבלתה של מדידת המוצא לשני דורות בלבד לאחר ההגירה. אם בחמישים השנים הראשונות לאחר ההגירה המסיבית התאפשר מעקב אחר מוצא המהגרים ואחרי אי-השוויון האתני, הרי בעשרים השנים האחרונות, כשחלפו שני דורות, היכולת לזהות את המוצא על פי ההגדרות הקיימות הולכת ונשחקת בשל הגידול המתמיד בקבוצת ילידי ישראל שאביהם ילידי ישראל. דוגמה לכך שלא ניתן ללמוד על אי-השוויון האתני מהנתונים הקיימים אפשר לראות בשנתון הסטטיסטי שפורסם ב-2020. בשנתון זה מוצגים שני פילוחים שבוחנים אי-שוויון על פי יבשות הלידה:

השתתפות בכוח העבודה האזרחי והתפלגות משקי בית לפי עשירונים. בחינה של לוחות אלו מלמדת כי מדובר בנתונים חלולים, שכן הנתונים מייצגים רק חלק קטן מהאוכלוסייה וקשה להסיק מהם על אי-השוויון האתני. כך למשל בלוח המפרט את החלוקה לעשירונים מהווים משקי הבית "הישראליים" 56.5% מהאוכלוסייה, ואילו יוצאי אסיה-אפריקה מהווים 6% ויוצאי "אירופה-אמריקה" (הכוללים את עולי שנות התשעים מברית המועצות לשעבר) מהווים 18.7% (הלמ"ס, 2020, לוח 7.6).

עיון בסיכום היערכות הלמ"ס לקראת מפקד 2020 מלמד כי נבחנה אפשרות להמשיך ולאסוף נתונים לגבי מוצא עבור דור שלישי והלאה. אפשרות אחת שהועלתה הייתה לשאול את הנסקרים למוצאם האובייקטיבי (כלומר להגדירם על פי ארצות המוצא), אך הוחלט לוותר על שאלה זו במפקד האוכלוסין מכיוון שאפשר לאתר את ארץ הלידה של הסבים עבור 94% מהאוכלוסייה היהודית באמצעות הצלבת נתונים ממרשם התושבים (שלו ודורון, 2017, עמ' 8). אפשרות נוספת שהוצעה הייתה להתבסס על הגדרה עצמית סובייקטיבית, אולם הוחלט להימנע מכך מכיוון שבסקר מקדמי נמצא מתאם נמוך (28%) בין מוצא סובייקטיבי למוצא אובייקטיבי (שם, עמ' 9).

מדוע הסיווג האתני הרשמי נקבע על בסיס יבשות מוצא ולא לפי ארצות ספציפיות? מדוע הוחלט על הגבלת מדידת האתניות לשני דורות בלבד? ומהן ההשלכות של החלטות אלו על מדידת אי-השוויון האתני? הדמוגרף קלווין גולדשיידר טוען כי הסיבה לסיווג על פי יבשות מוצא והגבלתה של הגדרת האתניות לשני דורות בלבד נעוצה באידאולוגיה הציונית, אשר דחתה חלוקה אתנית פנימית וראתה בהבדלים בין היהודים תוצאה של קיום גלויות יהודיות במשך אלפיים שנים. על פי האידאולוגיה הציונית, עם החזרה לציון ייווצר "יהודי חדש" שאינו מוכתם במאפיינים התרבותיים והפסיכולוגיים הגלותיים, וההבדלים התרבותיים שאפיינו את הקבוצות היהודיות שהגיעו מארצות שונות ייעלמו עם הזמן (Goldscheider, 2002a, pp. 75–76). הגבלת המוצא לשני דורות בסטטיסטיקה הלאומית מבטלת את ההבחנות הפנים-יהודיות ומחזקת את ההבחנה על בסיס לאומי (בין יהודים לפלסטינים אזרחי ישראל), הנתפסת כלגיטימית מבחינת האידאולוגיה הציונית.¹¹

קנת פרוויט, מי שעמד בראש לשכת מפקד האוכלוסין האמריקני, משווה את המדיניות הישראלית המגבילה את מדידת האתניות לשני דורות לגישת עיוורון-הצבעה הסטטיסטי (color-blind approach), המבוססת על משאלת הלב שהבדלים על בסיס אתני או גזעי יחדלו להתקיים אם לא יימדדו (Prewitt, 2013, p. 217). ניתוח שנתוני הלמ"ס שהוצג לעיל מראה שהסיווג על פי יבשות מוצא למעשה ביסס את החלוקה האתנית הבינרית בעשורים הראשונים לאחר קום המדינה, בניגוד לאידאולוגיה הציונית של אחדות יהודית, ואילו הגבלת מדידת האתניות לשני דורות בלבד אחרי ההגירה תורמת לטשטוש עובדת קיומו של אי-שוויון אתני בעשורים האחרונים. הממצאים העולים מניתוח השנתונים מלמדים כי ההשוואות בין מזרחים לאשכנזים בפרמטרים של תעסוקה, שכר, השכלה וכדומה הלכו

11 שאלות ביחס לארץ מוצא (ומשך שהות בישראל) מתייחסות במפקדים הלאומיים רק לאוכלוסייה היהודית ולא לאוכלוסייה הערבית (שלו ודורון, 2017, עמ' 5). להרחבה על משמעות החלטתה המקבעת את אחרותם של הפלסטינים אזרחי ישראל, החורגת מהדיון הנוכחי, ראו Cohen & Gordon, 2018, p. 203.

והתרבו בזמן שאי-השוויון האתני התבסס. שיאן של ההשוואות בשנות השישים והשבעים, השנים שבהן התקבע אי-השוויון בין מזרחים לאשכנזים, פרי מדיניות שנות החמישים (שטרית, 2004, עמ' 119). אילו ההשוואות היו נערכות על פי ארצות מוצא ולא יבשות מוצא, היה אפשר לזהות כי אי-השוויון האתני התגבש כתוצאה מתהליכים שהתרחשו בישראל (כרמי ורוזנפלד, 1979; סבירסקי וברנשטיין, 1980 ועוד), כפי שאפשר ללמוד ממחקרים שהשוו בין דור ראשון לשני לפי ארצות מוצא ספציפיות (אמית, 2001; נהון, 1987; Khazzoom, 2008).

הקטגוריות הרשמיות השפיעו על המחקר הסוציולוגי העצמאי, שכן פעמים רבות מחקר זה נסמך על נתונים מדינתיים (Starr, 1992, p. 264). לכן כאשר בראשית שנות השבעים, בסמיכות למאבק הפנתרים השחורים, התגבשה באוניברסיטת תל אביב קבוצת סוציולוגים שבחנו את אי-השוויון בין מזרחים לאשכנזים, הם ניסחו את שאלותיהם במונחים של צמצום הפערים בין "יוצאי אסיה-אפריקה" ל"יוצאי אירופה-אמריקה"¹². לעבודותיהם תרומה רבה, שכן הן הצביעו על קיומו של מתאם בין מוצא למעמד בישראל ועל יציבותו של אי-השוויון האתני הפנים-יהודי לאורך השנים. עם זאת, השימוש בסיווג המדינתי הרשמי של יוצאי אסיה-אפריקה ויוצאי אירופה-אמריקה מבלי לעשות לו פרובלמטיזציה סייע בפועל לביסוס הבחנה אתנית בינרית.

כיום, חוקרים המעוניינים בכך יכולים לבקש מהלמ"ס להפיק נתונים לגבי דור שלישי על פי הגדרה אוניברסיטתית (ארצות המוצא של הסבים), שכן כאמור הצלבת הנתונים ממרשם האוכלוסין מאפשרת זיהוי מוצא עבור 94% מהאוכלוסייה היהודית (שלו ודורון, 2017, עמ' 8). אולם זמינותם הנמוכה של נתונים אלו, הגבלתם למיעוט חוקרים והיעדרם מפרסומי הלמ"ס כדבר שבשגרה תורמים לטשטוש אי-השוויון האתני בישראל.

מדדי הלמ"ס העדכניים לבחינת אי-שוויון חברתי

בעת ש"פג תוקפן" של הקטגוריות האתניות הרשמיות – כעבור שני דורות, 50 שנה מאז ההגירה – והאפשרות למדידת האתניות הלכה ונשחקה, פיתחה הלמ"ס שני מדדים חדשים במטרה למדוד אי-שוויון בישראל: מדד האשכולות החברתיים-כלכליים ב-1987 ומדד הפריפריאליות ב-2008. המדדים פותחו לבקשת משרד הפנים במטרה לסייע בקבלת החלטות על הקצאת משאבים לרשויות המקומיות.

אנו נוטים לחשוב על מדדים סטטיסטיים כעל מְשַׁקְפֵי מציאות אוניברסיטתיים וניטרליים ועל הסטטיסטיקה כתחום אפור ונטול אידאולוגיה; אנו נוטים לשכוח שאנשי מדעי החברה יוצרים מדדים בהקשר חברתי מסוים וכי למושגים הנוצרים יש כוח להגדיר את המציאות, להצביע על תופעות או לטשטש את דבר קיומן (Porter, 1995; Simon, 2015). המדד אינו

12 בין העבודות המוקדמות אפשר למנות את עבודותיהם של הרטמן ואיילון, 1975; פרס, 1976; Ben-Rafael, 1982; Lewin-Epstein & Semyonov, 1986; Semyonov & Kraus, 1983; Shavit, 1984; Yuchtman-Yaar & Samuel, 1975. בין העבודות המאוחרות אפשר למנות את מחקריהם של כהן, 1998; שטייר ולוין-אפשטיין, 1988; שנהב והברפלד, 1990. זוהי רשימה חלקית המציגה את שמות החוקרים ומחקריהם הראשונים והיא איננה מתיימרת למצות את כל הפרסומים בתחום.

מודד את האובייקט עצמו, אלא הוא אמצעי לתאר את האובייקט דרך אובייקטים שקרובים אליו. המדדים עשויים להתמסד ולהפוך ל"קופסה שחורה", עובדה או מושג שאנו מקבלים כמובנים מאליהם ולא בודקים כיצד הוגדרו, איך הם מחושבים ואיזו מציאות מורכבת הם מסווים. בשל כוחם הרב של המדדים והשפעתם הפוליטית יש לבחון את אופני יצירתם ואת השימושים הנעשים בהם (Rottenburg et al., 2015). באמצעות ניתוח הרציונל של המדדים, ניתוח האינדיקטורים המרכיבים אותם וניתוח הפרסומים והשימושים הנעשים במדדים, אראה כי בעוד מדד האשכולות החברתיים-כלכליים מדהדה את ההבחנה האתנית הפנים-יהודית, הדהוד זה נעלם לחלוטין במדד הפריפריאליות. כך, אף שאתניות פנים-יהודית כוננה בישראל באמצעות הקצאה בלתי-שוויונית של משאבים ואי-שוויון הנוכחי בישראל הוא תולדה שלה, המדידה הרשמית של אי-שוויון על ידי המדינה כיום מתעלמת מהמרכיב האתני ותולה את הסיבות לאי-שוויון במשתנים מרחביים.

מדד האשכולות החברתיים-כלכליים

בהקדמה לפרסום של מדד האשכולות החברתיים-כלכליים מופיעים הדברים הבאים, המלמדים על ייעודו ועל הרציונל שבבסיסו:

המדד החברתי-כלכלי הוא כלי להשוואה בין רמות האוכלוסייה ביחידות הגאוגרפיות השונות, והוא עשוי לסייע בזיהוי אזורי מצוקה מחד, ואזורי רווחה, מאידך. כן יכול המדד לתרום ולסייע לשיפור מדיניות דיפרנציאלית של השלטון המרכזי כלפי הרשויות המקומיות. [...] המחקר הזמין על ידי משרד הפנים ונועד לשמש כאחד האינדיקטורים לצורכי חלוקת המענקים לרשויות המקומיות וליושומים אחרים במשרד. (הלמ"ס, 2003, עמ' 9; ההדגשות לא במקור)

מדד האשכולות החברתיים-כלכליים, שפורסם לראשונה ב-1987, התבסס על נתוני מפקד האוכלוסין של 1983 והתעדכן לאורך השנים. המדד האחרון (משנת 2019) חושב ביחס לשנת 2015, והוא כולל 14 אינדיקטורים מארבעה תחומים: דמוגרפיה (חציון גיל, יחס תלות, שיעור משפחות עם ארבעה ילדים ויותר), השכלה וחינוך (ממוצע שנות הלימוד של בני 25-54, שיעור בעלי תואר אקדמי בקרב בני 25-54), תעסוקה וגמלאות (שיעור בעלי הכנסה מעבודה מבני 15 ומעלה, שיעור נשים בנות 25-54 שאין להן הכנסה מעבודה, שיעור השכירים המשתכרים מעל פעמיים השכר הממוצע, שיעור בעלי הכנסה מעבודה מתחת לשכר המינימום, שיעור מקבלי גמלת הבטחת הכנסה והשלמת הכנסה בזקנה ושארים) ורמת חיים (הכנסה חודשית ממוצעת לנפש, רמת המינוע, ממוצע אגרה בעד רישיון רכב, ממוצע מספר ימי שהייה בחו"ל) (הלמ"ס, 2019א, עמ' 16-17). במדד אין התייחסות מפורשת להרכב האתני של האוכלוסייה ביישוב, אולם הוא מדהדה את ההבחנה האתנית הפנים-יהודית בייחוד באינדיקטורים בתחום הדמוגרפיה, ואילו האינדיקטורים בתחומים האחרים – השכלה, תעסוקה ורמת חיים – שימשו לבחינת ההבדלים בין יוצאי אסיה-אפריקה ליוצאי אירופה-אמריקה בשנתונים הסטטיסטיים בעשורים הראשונים. במדד האשכולות החברתיים-כלכליים נעשה קישור בין המרחב ובין מאפיינים סוציו-אקונומיים של האוכלוסייה המתגוררת בו. רציונל הקישור מבוסס על סגרגציה באזורי

מגורים פרי מדיניות פיזור האוכלוסין של שנות החמישים. המדד פותח לפני גל ההגירה מברית המועצות לשעבר בשנות התשעים, אולם מהשוואה שערך הגאוגרף ארז צפדיה בין מדיניות הקליטה והדירור של מזרחים בשנות החמישים ושל יוצאי ברית המועצות לשעבר בשנות התשעים עולה כי למרות השינויים שחלו במדיניות הדירור הציבורי, זו "תרמה לריבוד החברה הישראלית על פי השתייכות אתנית" (Tzfadia, 2006, p. 534). התוצאה של מדיניות הקליטה בשנות החמישים ובשנות התשעים היא יצירת מתאם גבוה בין מרחב, אתניות ומעמד, כפי שאפשר ללמוד גם מקביעתו של קלווין גולדשייר שבחן את התמורות הדמוגרפיות ואי־השוויון בישראל: "ריכוזי מגורים אתניים בין אזורים ובתוך המטרופולינים הם גורם מרכזי בהנצחת אי־השוויון האתני בישראל" (Goldscheider, 2002b, p. 153). יציבות המתאם בין אתניות ומרחב משתקפת גם בדוח מ־2014 שהוגש לארגון ה־OECD ועסק באי־שוויון בישראל (Cohen, 2014). אך על אף החפיפה הרחבה בין אתניות ומרחב, אלו הן יחידות ניתוח נפרדות והאחת אינה יכולה להחליף את האחרת – כפי שהחפיפה הקיימת בין מרחב למעמד איננה מבטלת את קיומן של הקטגוריות "מרחב" ו"מעמד" כיחידות ניתוח נבדלות ועצמאיות. נקודה זו היא קריטית מכיוון שהמדד החברתי־כלכלי פותח על מנת לסייע בצמצום אי־השוויון והוא כלי מרכזי בהקצאת משאבים לרשויות המקומיות לחינוך, לרווחה ולשירותים חברתיים נוספים.

בעקבות ביקורת של ראשי רשויות שטענו שהמדד החברתי־כלכלי מודד את חוזק האוכלוסייה אבל לא את החוזק הפיננסי של הרשות, המבוסס בעיקר על מיסוי, פנה ב־2003 משרד הפנים ללמ"ס בבקשה לפתח מדד נוסף שיסייע בקבלת החלטות בנוגע לתקצוב רשויות. בעקבות בקשה זו פיתחה הלמ"ס ב־2008 את מדד הפריפריאליות. כיום מחושבים מענקי האזון לרשויות המקומיות על בסיס שקלול מדד האשכולות החברתיים־כלכליים ומדד הפריפריאליות.

מדד הפריפריאליות

בנייר עמדה מס' 45 של הלמ"ס שהכינה נטליה ציבל, מפתחת מדד הפריפריאליות, נכתב:

פריפריאליות מבחינת מיקום גורמת גם לפריפריאליות מבחינת מצב סוציו־אקונומי. כפי שצוין במחקרים אירופאים בעשרים השנים האחרונות, למרות שהקשר הוא לא חד משמעי וישנם אזורים מרוחקים מצליחים ואזורים מרכזיים בעיתיים, אזורים מרוחקים ממרכזי פעילות כלכלית מאופיינים באופן כללי על ידי תוצר מקומי גולמי לנפש נמוך, שיעור אבטלה גבוה, רמת השכלה נמוכה [...] כמו כן, המונח פריפריאליות עצמו הוא בעל קשר אסוציאטיבי לחיסרון, במיוחד מנקודת מבט של התושבים המתגוררים באותם האזורים. (ציבל, 2009, עמ' 7; ההדגשות לא במקור)

בדברים אלו מתגלה הרציונל שבבסיס המדד והבעייתיות שבו: המדד אינו מודד "פריפריאליות מבחינת מצב סוציו־אקונומי" אלא מניח כי אזורי המצוקה מצויים הרחק מהמרכז. המדד מבוסס על היגיון הגמוני־טאוטולוגי שלפיו ריחוק מהמרכז גורם לנחיתות חברתית וכלכלית, ולכן הוא פועל לסמן מרחק גאוגרפי מהמרכז.

מדד הפריפריאליות הישראלי מבוסס על מודל הגרביטציה שפיתח האמריקני ויליאם ריילי ב־1931 ואשר היה פופולרי בשנות החמישים והשישים, בעיקר מכיוון שהשתלב בגישה הפוזיטיביסטית ששלטה במדעי החברה וסיפק מודל כמותני, לכאורה ניטרלי ואובייקטיבי, לתנועה של סחורות ואנשים במרחב. אולם מאז שנות השבעים המודל זכה לביקורות רבות לא רק בשל יומרותו לניטרליות ולאובייקטיביות אלא בעיקר בשל הנחותיו המוטות אשר העמידו בספק את מסקנתו שפריפריה היא מרחב של אפשרויות מוגבלות של תעסוקה, מסחר, לימודים ופנאי (McCallum, 1995).

ניתוח האינדיקטורים המרכיבים את מדד הפריפריאליות הישראלי מלמד כי הוא מחושב כשקלול של שני מרכיבים בלבד: מדד נגישות פוטנציאלית, המוגדר כמרחק בין היישוב ליישובים אחרים במדינה ביחס לאוכלוסייה, והקרבה לגבול מחוז תל אביב (ציבל, 2009, עמ' 20). שני המרכיבים של המדד הם גאוגרפיים גרידא. אולם לא זו בלבד שהמדד מבטל כל גורם שאיננו גאוגרפי, בחינה מעמיקה של הסיווג המתקבל חושפת גם כי אופן חישובו של המדד מונע ממנו להבחין בהבדלים פנימיים בין יישובים בעלי פרופיל סוציו-אקונומי שונה בתוך אותו אזור גאוגרפי. כך למשל היישובים הבדואיים תל־שבע, חורה ולקיה, עיר הפיתוח אפקים והיישובים היהודיים המבוססים עומר, להבים ומיתר מקבלים כולם ציון 2 במדד הפריפריאליות (1 הוא הציון הנמוך ביותר ו־5 הגבוה ביותר). חוסר היכולת להבחין בהבדלים בין יישובים בתוך אותו מרחב גאוגרפי מהווה בעיה מהותית כשמטרתו המוצהרת של המדד היא לשמש כלי עזר לקבלת החלטות בחלוקת תקציבי ממשלה לשם הפחתת אי־שוויון.

בעוד מדד האשכולות החברתיים כלכליים מביא בחשבון את הקשר בין המרחב למאפייני האוכלוסייה המתגוררת בו, במדד הפריפריאליות, שפותח עשרים שנה מאוחר יותר, נותק לחלוטין הקשר הזה והמדד מבוסס כולו על מרחק גאוגרפי ממרכז הארץ. ההנחה שהמרחק הגאוגרפי הוא הגורם הבלעדי לנחיתות הפריפריה מתעלמת מההיסטוריה הפוליטית, הכלכלית והחברתית שעיצבה סוגי התיישבות שונים במרחב (קיבוצים, מושבים, עיירות פיתוח, ערים, יישובים קהילתיים) ושאי־השוויון הנוכחי הוא תוצאה שלה. נחשלותם של יישובים מסוימים בפריפריה היא תוצר של החלטות ההנהגה בשנות החמישים על פיזור אוכלוסין מבלי לדאוג לתעסוקה ושל מדיניות ארוכת שנים של היעדר השקעה ממשלתית הולמת בתשתיות חינוך ותעסוקה ובתשתיות פיזיות באזורים אלו. את ההבדלים במצבם של יישובים שונים באותו מרחב גאוגרפי אפשר להסביר טוב יותר באמצעות השתייכותם הלאומית, הדתית והאתנית של תושביהם, כפי שמוכיחים בסדרת מחקרים הגאוגרפים החברתיים אורן יפתחאל וארז צפדיה (ראו למשל צפדיה, 2006; 2000; Yiftachel). אך למרות הביקורת שנמתחה על הנחות היסוד של מדד הפריפריאליות, על אופן חישובו ועל השלכות השימוש בו בידי חוקרים (דויד, 2012; סבירסקי, 2011; פארס, 2008) וקובעי מדיניות (אגמון, 2016), המדד מהווה מרכיב מרכזי בהחלטות על מענקי האיוון לרשויות.

באוגוסט 2019 הפיקה הלמ"ס פרסום עב כרס שכותרתו פני החברה בישראל: פערים בין מרכז לפריפריה המבוסס על מדד הפריפריאליות (הלמ"ס, 2019). הפרסום נחשף בכנסת ישראל בדצמבר 2019 בכנס רב משתתפים שכותרתו "פריפריה במרכז". דוח הלמ"ס פורש על פני 368 עמודים את ההבדלים בין "המרכז" ל"פריפריה" בתחומי הדמוגרפיה, הרווחה, התעסוקה ורמת החיים, ההשכלה, הבריאות, העוני והפשעה – כל אותם תחומים

שמשנות החמישים עד שנות השמונים שימשו בסיס להשוואה בין יוצאי אסיה-אפריקה ליוצאי אירופה-אמריקה בשנותונים הסטטיסטיים. מדד הפריפריאליות מסמן את מגמת הפיכתו של הקשר בין המשתנים: בעשורים הראשונים המוצא היה הקריטריון שלפיו נבחנו הבעלים דמוגרפיים, כלכליים וחברתיים; מדד האשכולות החברתיים-כלכליים נבנה בסוף שנות השמונים על בסיס האינדיקטורים העיקריים ששימשו להשוואות על בסיס אתני – פריז, השכלה, תעסוקה ורמת חיים – במטרה לזהות אזורי מצוקה; ואילו במדד הפריפריאליות הפכה הגאוגרפיה לקריטריון הבלעדי שלפיו נבחן אי-השוויון בכל תחומי החיים. לכן, טענתי היא שמדד הפריפריאליות הוא השלב העדכני בתהליך המחיקה של האתניות הפנים-יהודית כמשתנה רלוונטי לבחינת אי-שוויון בישראל. המדדים המדינתיים הרשמיים לבחינת אי-שוויון, שפותחו על מנת לצמצמו – מדד האשכולות החברתיים-כלכליים ומדד הפריפריאליות – הם חלק ממנגנון של דה-פוליטיזציה המכחיש את הרלוונטיות של האתניות הפנים-יהודית לדיון באי-השוויון בישראל כיום.

עיוורון סטטיסטי ואי-שוויון אתני בישראל

כוחה של הסטטיסטיקה טמון בכך שהיא נתפסת כא-פוליטית. המדדים מוצגים כפרוצדורות אובייקטיביות משוכללות המאפשרות איסוף, מיון ופירוש של נתונים כדי לתת תמונת מצב חברתית ניטרלית כביכול, ומכאן כוחם (Porter, 2015). אולם מדדים נוצרים בתוך הקשר חברתי מסוים ומתוך רצון לתת מענה לסוגיות חברתיות מהותיות העומדות על סדר היום הציבורי. במובן זה, יצירת מדדים "עוקפי אתניות" כמו מדד האשכולות החברתיים-כלכליים ומדד הפריפריאליות מסייעת בקידום תפיסת "עיוורון הצבע", ובהקשר הישראלי – "עיוורון אתני". את "עיוורון הצבע" תאר אדוארדו בונייה-סילבה בספרו *Racism without Racists* כעיקרון מרכזי בהנצחת אי-שוויון גזעי (Bonilla-Silva, 2009). תפיסת עיוורון הצבע עולה בקנה אחד עם המדיניות הטוענת לשוויון בפני החוק ולניטרליות ואובייקטיביות בתהליכי קבלת החלטות. את המתאם הגבוה בין מעמד לגזע או אתניות מסבירים המחזיקים בתפיסה זו באמצעות טיעונים ליברליים הגורסים כי המעמד תלוי בבחירות חופשיות או תרבותיות (למשל, "היספנים משקיעים באוכל ולא בחינוך"). התפיסה הרווחת בקרב "עיוורי הצבע" היא שגזענות ממוסדת היא נחלת העבר והיא איננה משפיעה על סיכויי ההצלחה בהווה. הבחירה בעמדה של עיוורון צבע פוטרת את אלו המחזיקים בה מאחריותם לגזענות ומחזקת את המשך אי-השוויון.

העיוורון הסטטיסטי דומה במובן זה לעיוורון הצבע. העיוורון הסטטיסטי לאתניות מדור שלישי ואילך בסטטיסטיקה הלאומית בישראל מעכב את היכולת להבין את חלקה של האתניות במנגנוני הריבוד כיום. יתרה מזו, העיתויים של יצירת הסיווג האתני הפנים-יהודי ושל הגבלת מדידתו הם מקרה ייחודי במשטרי איסוף הנתונים (data collection regimes) המוכרים. רלו ועמיתיו, שערכו סקירה השוואתית של מדינות והאופנים שבהם הן אוספות נתונים על קבוצות מוצא שונות, מצאו כי מדינות שהיו מעוניינות בלכידות פנימית בעת בניית האומה נמנעו מסיווג ומאיסוף נתונים סטטיסטיים על בסיס אתני, ואילו לאחר התבססות האומה ובעקבות מאבקים חברתיים החלו באיסוף נתונים על בסיס אתני או גזעי על מנת לתקן את אי-השוויון המבני (Rallu et al., 2006). לעומת זאת, בישראל התגבשו

ההבחנות האתניות הפנים-יהודיות בתקופת בניוי האומה, ואילו בעשורים האחרונים, שבהם התפתח שיח הרב-תרבותיות בישראל (יונה, 2005), התפוגגה מדידת אי-השוויון האתני הפנים-יהודי בסטטיסטיקה הלאומית ואף לא מתקיים דיון בנחיצותה.

בשנים האחרונות פורסמו מחקרים אחדים שבחנו את אי-השוויון האתני הפנים-יהודי מבלי להסתמך על נתוני הלמ"ס. מאחר שהעבודות נערכו בדיסציפלינות שונות ופורסמו בכתבי עת שאינם בהכרח סוציולוגיים מצאתי ערך בהצגתם כאן. עבודות אלו מעידות על הרלוונטיות של האתניות לבחינת הריבוד החברתי שבעים שנה לאחר הקמת המדינה, ועל הצורך במדידת אי-שוויון אתני פנים-יהודי ברמה מדינתית ומוסדית. כך למשל עבודתם של ינון כהן, נוח לויין-אפשטיין ועמית לזרוס (Cohen et al., 2019), המסתמכים על מדגם מסקר של האיחוד האירופי, מלמדת על התמשכות הפערים האתניים בהשכלה הגבוהה בין מזרחים לאשכנזים בישראל גם בקרב בני הדור השלישי (הנתונים מלמדים כי לא חלה כמעט תמורה בשיעור הגברים המזרחים בעלי תואר אקדמי: 27.4% גברים מזרחים בני דור שני בעלי תואר אקדמי ו-28% בני דור שלישי). החוקרים, שבחנו גם את השכלתם של מי שמוצאם "מעורב", מסכמים כי התמקמותם של ה"מעורבים" בתווך – מעל המזרחים ומתחת לאשכנזים – מעידה על יציבות הריבוד האתני.¹³ אורן הלר (2017), שחקר את המוביליות הבין-דורית בהסתמך על הצלבת המידע מקובץ מרשם האוכלוסין עם נתוני השכר של רשות המיסים, מצא כי גם אחרי שני דורות בישראל הניידות כלפי מעלה של מזרחים נמוכה מזו של אשכנזים.

פרקטיקה מקובלת במחקר במדינות שבהן המדינה לא אוספת נתונים על אתניות, למשל בצרפת (Simon, 2015), היא להשתמש בשמות משפחה. יונה רובינשטיין ודרור ברנר (Rubinstein & Bernner, 2014) הצליבו את שמות המשפחה של ישראלים ממוצא מעורב עם נתוני רשות המיסים ומצאו כי שכרם של גברים ששם משפחתם אשכנזי (אב אשכנזי הנשוי לאם מזרחית) גבוה באופן מובהק מזה של גברים ששם משפחתם מזרחי (אב מזרחי הנשוי לאם אשכנזייה). עוד נמצא כי אישה אשכנזייה הנושאת את שם חמיה המזרחי תרוויח פחות מאישה מזרחית הנושאת את שם חמיה האשכנזי.¹⁴ את האפליה בשל מוצא ומגדר בשלב הכניסה לשוק העבודה בחנה דורית ששון (2006) באמצעות שליחת קורות חיים פיקטיביים הנושאים שמות משפחה אשכנזיים או מזרחיים מובהקים. ממצאיה מלמדים על הבדלים ניכרים בשיעורי התגובה למועמדים על פי מוצא ומגדר; גברים אשכנזים זוכים לשיעורי המענה גבוהים ביותר מהמעסיקים ואילו נשים מזרחיות זוכות לשיעורי המענה הנמוכים ביותר.

במחקרם של תמר קריכלי-כץ, איסי רוזן-צבי ונטע זיו (Kricheli-Katz et al., 2018) בקרב 6,639 בוגרי משפטים באוניברסיטאות ובמכללות בשנים 1995-2015 נמצא כי למרות התמורות הניכרות בפרופסיה בעשורים האחרונים, אי-השוויון המערכתי נוטה להנציח את עצמו: בוגרים אשכנזים משתלבים במשרדים הגדולים ושכרם גבוה באופן מובהק מזה של עמיתיהם המזרחים. השתלבותם של מזרחים באליטה אחרת, זו האקדמית, נבחנה במחקר

13 המאמר נחתם בקריאה להוסיף שאלות ביחס למוצא הסבים כדי להמשיך לבחון את אי-השוויון האתני בדור שלישי והלאה (Cohen et al., 2019, p. 32).

14 לעניין אפליה על בסיס שם משפחה ראו גם תא"מ 5549/05 סיסו ואח' נ' אינטרמק' בע"מ (פורסם בפסקדין, 24.9.2017).

של ישראל בלכמן (2008). בהתבסס על שמות משפחה ומידע מקולגות מצא בלכמן כי 91% מחברי הסגל במינוי באוניברסיטאות הם אשכנזים ורק 9% מזרחים, בהם 1% נשים מזרחיות. במיפוי דומה שערכת עם עמיתיי תמי רזי ומוטי גיגי (נגר-רון ואחרים, 2021) בקרב הסגל האקדמי הבכיר במכללת ספיר נמצא ש-70% הם אשכנזים (בהתפלגות זהה של גברים ונשים), 9% "מעורבים", 19% מזרחים (14% גברים ורק 5% נשים) ו-2% ערבים. נתונים אלו אינם מעידים על שיפור בהשתלבות מזרחים בסגל האקדמי, שכן מיעוטים בעלי הישגים מצליחים להיכנס בשיעורים גדולים יותר למוסדות מהדרג השני. ממצאי המחקרים שהוצגו לעיל ביחס להשכלה, תעסוקה ומוביליות מלמדים על הצורך להוסיף ולאסוף נתונים מפולחים על פי מוצא כדי להבין את תפקידה המתמשך של האתניות כמכניזם של ריבוד ואי-שוויון בישראל. המשך המדידה אינו חף מבעיות ומקשיים, אך מדינות הגירה ותיקות מצאו דרכים להתמודד עימם (Morning, 2008; Rocha) והצעות להתמודדות עם הקשיים במדידת האתניות הפנים-יהודית חורגות מהיקף משימתו של מאמר זה, המבקש לעורר דיון רפלקטיבי בתפקידה של הסטיסטיקה המדינתית והמדדים הרשמיים בניטור אי-שוויון ובתיקונו.

במקום סיכום: קסמם של מדדים

מדדים סטיסטיים יכולים לקבל חיים משלהם. הם יכולים לחדור לתחומים אחרים ולהשפיע על דיונים ציבוריים, והשימוש שנעשה בהם עלול להיות שונה מהמטרה הדמוגרפית המקורית שלשמה פותחו (Roth, 2017, p. 2347). מדד הפריפריאליות הוא דוגמה טובה לנזילות המדדים ולטעינתם במשמעות שונה עם כניסתם לשיח הציבורי. בעוד המושג הסטיסטי מודד מרחק ממרכז הארץ, המושג "פריפריה" בשיח האקדמי, הציבורי והפוליטי מבקש ללכוד מציאות מורכבת של אי-שוויון חברתי וכלכלי על בסיס אתני, דתני ולאומי (סבירסקי, 2011).

מדד הפריפריאליות הפך למשתנה סטיסטי אטרקטיבי במחקר הסוציולוגי העצמאי (ראו למשל צמרת-קרצ'ר ואחרות, 2019) ובמחקר הממלכתי-לאומי (ראו למשל לרר, 2018; משרד הבריאות, 2017). כפי שהראיתי, בפרסום הלמ"ס פני החברה בישראל: פערים בין מרכז לפריפריה (הלמ"ס, 2019) המבוסס כולו על מדד הפריפריאליות מוצגות השוואות בין המרכז לפריפריה על פי אותם משתנים ששימשו בעבר להשוואות בין אשכנזים למזרחים. כך מהווה מדד הפריפריאליות מעין תחליף לניתוח אי-שוויון האתני. טענתי היא כי מדד הפריפריאליות, המעניק לגיטימציה מדעית כביכול לתפיסה שמקור אי-שוויון בישראל הוא גאוגרפי, מבטא את השיא בתהליך הדה-פוליטיזציה של אי-שוויון בישראל ומאפשר לדון באי-שוויון בתוך החברה היהודית אגב הנכחה והכחשה בזמנית של ההיבט האתני. היכולת לדון במזרחיות ובו בזמן להכחיש את קיומה זוהתה כתבנית פעולה בשיח הציבורי והלאומי (שנהב, 2006). בשיח הפוליטי (הרצוג, 1984) בשיח המשפטי (ביטון, 2011) ובמערכת המיון הצבאית (לרר, 2021). בעבודה זו נחשפת דינמיקה זו בשדה נוסף, זה של הסטיסטיקה הלאומית.

מדדים סטיסטיים אינם השתקפות של קטגוריות "טבעיות" או ניטרליות, אלא הם נוצרים בתגובה לנושאים שעומדים על סדר היום הציבורי. מאחר שבציבוריות

הישראלית אין לגיטימציה לדיון באי-שוויון האתני הפנים-יהודי, הדיון הזה "מתורגם" לקטגוריות כלכליות (אשכול חברתי-כלכלי) ומרחביות (מדד הפריפריאליות), שהן לכאורה אובייקטיביות ולכן מנטרלות את הפוטנציאל הפוליטי הנפיץ של האתניות הפנים-יהודית בישראל. למהלך זה שתי תוצאות: האחת היא מחיקת ההיסטוריה של ההגירה וההתמקמות בישראל, שבמהלכה התעצב אי-שוויון האתני. השנייה היא שבהיעדר נתונים עדכניים על אתניות, נמנעת היכולת להבין את אחד המכניזמים המרכזיים לאי-שוויון בחברה הישראלית כיום.

מקורות

- אגמון, תמיר. (2016). המדד החברתי-כלכלי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה: תיאור וניתוח השימוש בו להקצאת תקציבים לרשויות מקומיות ותיאור מדדים נוספים. מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- אמית, קארין. (2001). מזרחים לעומת אשכנזים: החלוקה האתנית הדיכוטומית והצלחתם של בני הדור הראשון והשני בשוק העבודה בישראל [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב].
- אנדרסון, בנדיקט. (1999). קהילות מדומיינות. האוניברסיטה הפתוחה.
- ביטון, יפעת. (2011). מזרחים במשפט: ה"אין" כ"יש". משפטים, מא', 315-377.
- בלכמן, ישראל. (2008). דוח מחקר: על ההרכב האתני של אוניברסיטאות המחקר בישראל. תיאוריה וביקורת, 33 (סתיו), 191-197.
- בקי, רוברטו. (1940). הריבוי הטבעי האמיתי בקרב יהודי ירושלים. בתוך דוד גורביץ (עורך), יהודי ירושלים: חקירה דמוגרפית-סוציולוגית של היישוב היהודי לעדותנו (עמ' 70-78). הסוכנות היהודית לארץ ישראל.
- ברנשטיין, דבורה. (1979). הסוציולוגיה הישראלית קולטת עלייה. מחברות למחקר וביקורת, 2, 5-18.
- ברנשטיין, דבורה. (1980). המעברות בשנות החמישים. מחברות למחקר וביקורת, 5, 47-5.
- ברנשטיין, דבורה. (2008). נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל-אביב במנדטורית. יד בן-צבי.
- דהאן-כלב, הנרייט. (2007). חקר המזרחים בסוציולוגיה ישראלית: המרוקאים כ"מקרה" של המקרה. פעמים, 108, 87-126.
- דויד, אפרים. (2012). מדוע מושג "הפריפריה" מרגיע ולא גורם להעמקת המחאה החברתית. מערב, 6, 7-9.
- הלמ"ס. (1953). שנתון סטטיסטי לישראל תשי"ג (מס' 4).
- הלמ"ס. (1954). שנתון סטטיסטי לישראל תשי"ד (מספר 5).
- הלמ"ס. (2003). אפיון רשויות מקומיות וסיווגן לפי הרמה החברתית-כלכלית של האוכלוסייה 1999.
- הלמ"ס. (2019א). אפיון יחידות גיאוגרפיות וסיווגן לפי הרמה החברתית-כלכלית של האוכלוסייה לשנת 2015.
- הלמ"ס. (2019ב). פני החברה בישראל: פערים בין מרכז לפריפריה (דוח מס' 11).
- הלמ"ס. (2020). שנתון סטטיסטי לישראל 2020 (מספר 71).

- הלר, אורן. (2017). **ניידות בין דורית בישראל**. המוסד לביטוח לאומי.
- הרטמן, משה, וחנה איילון. (1975). מוצא ומעמד בישראל. *מגמות*, כא(2), 124-139.
- הרצוג, חנה. (1984). האמנם עדתיות פוליטית? *מגמות*, כח(2-3), 332-352.
- הרצוג, חנה. (1986). *עדתיות פוליטית: דימוי מול מציאות*. הקיבוץ המאוחד.
- חבר, חנן, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר. (2002). *מזרחים בישראל*. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- יונה, יוסי. (2005). *בזכות ההבדל*. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- כהן, ינון. (1998). פערים סוציו-אקונומיים בין מזרחים לאשכנזים, 1975-1995. *סוציולוגיה ישראלית*, א(1), 115-134.
- כהן, ינון. (2015). פוליטיקה מרחבית ופערים בין יהודים לפלסטינים במחוזות ישראל. *סוציולוגיה ישראלית*, יז(1), 7-31.
- כזום, עזיזה. (1999). תרבות מערבית, תיוג אתני וסגירות חברתית: הרקע לאי-השוויון האתני בישראל. *סוציולוגיה ישראלית*, א(2), 385-428.
- כרמי, שולמית, והנרי רוזנפלד. (1979). ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה. *מחברות למחקר וביקורת*, 2, 43-84.
- לייבלר, ענת. (2011). על פירוקן של הלוויתן הסטטיסטי: דמוגרפיה פוליטית בימי ראשית המדינה. בתוך יוחאי חקק, לאה קסן ומיכל קרומר נבו (עורכים), *הכל מדיד? מבטים ביקורתיים על דירוג וכימות (עמ' 171-215)*. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- לרר, זאב. (2021). *הקוד האתני: קב"א, מזרחים, אשכנזים*. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- לרר, מיכל. (2018). נתונים על תעסוקת נשים בישראל: השוואה בין מחוזות המרכז למחוזות הפריפריה. מרכז המחקר והמדע של הכנסת.
- משרד הבריאות. (2017). *היארעות סרטן לפי מדד הפריפריאליות בישראל, 2009-2013*. נגרי-רון, סיגל, תמר רזי ומוטי גיגי. (2021, 10 בפברואר). אי-שוויון לאומי, אתני ומגדרי באקדמיה: מכללת ספיר כמקרה מבחן. בתוך בני נוריאלי (יו"ר), *השכלה גבוהה ואי-שוויון מעמדי, אתני, לאומי ומגדרי [מושב]*. הכנס השנתי של האגודה הסוציולוגית הישראלית, המכללה האקדמית ספיר.
- נהון, יעקב. (1987). דפוסי התרחבות ההשכלה ומבנה הזדמנויות התעסוקה: המימד העדתי. המכון לחקר ישראל.
- סבירסקי, שלמה. (1981). לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל – ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות. מחברות למחקר וביקורת.
- סבירסקי, שלמה. (1995). זרעים של אי-שוויון. ברירות.
- סבירסקי, שלמה. (2011, 9 בנובמבר). *פריפריה, כמה מרגיע*. העוקץ.
- סבירסקי, שלמה, ודבורה ברנשטיין. (1980). מי עבד במה, עבור מי ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית. *מחברות למחקר וביקורת*, 4, 5-66.
- סבירסקי, שלמה, ושרה קציר. (1978). אשכנזים ומזרחים: יחסי תלות בהתהוות. *מחברות למחקר וביקורת*, 1, 21-59.
- סמוחה, סמי. (1984א). עדתיות ובצבא בישראל: תזות לדיון ומחקר. *מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים*, 22, 5-32.

- סמוחה, סמי. (1984ב). שלוש גישות בסוציולוגיה של יחסי עדות בישראל. מגמות, כח (2-3), 169-206.
- פארס, אמין. (2008). מעמדן של הרשויות המקומיות הערביות לפי מדד הפריפריאליות של הרשויות המקומיות: מדד חדש להמשך והעמקת האפליה. מרכז מוסאוא. פלד, יואב, וגרשון שפיר. (2005). מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת. אוניברסיטת תל אביב.
- פרלמן, יואל, ויובל אלימלך. (2012). אי-שוויון אתני בהשכלה של מהגרים ובניהם בישראל: בחינה מחודשת. מגמות, מח(4-3), 486-503.
- פרס, יוחנן. (1976). יחסי עדות בישראל. ספריית פועלים.
- צור, ירון. (2003). ההיסטוריוגרפיה הישראלית והבעיה העדתית. פעמים, 94-95, 7-56.
- ציבל, נטליה. (2009). מדד הפריפריאליות של רשויות מקומיות בישראל – שילוב של מדד הנגישות הפוטנציאלית עם קרבה למחוז תל אביב (נייר עבודה מס' 45). הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- צמרת-קרצ'ר, הגר, חנה הרצוג, נעמי חזן, יוליה בסין, רונה ברייר-גארב והדס בן אליהו. (2019). מדד המגדר: אי-שוויון מגדרי בישראל 2019. מרכז שוות, מכון ון ליר ומרכז יודעת.
- צפדיה, ארז. (2006). ישראליותן של ערי הפיתוח. בתוך טובי פנסטר וחיים יעקובי (עורכים), עיר ישראלית או עיר בישראל? שאלות של זהות, יחסי משמעות ויחסי כוחות (עמ' 191-215). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- רדאי, איתמר. (2019). יוצאי ארצות האסלאם: דימויים ותפיסות בחברה היישובית. עיונים, 32, 216-244.
- רזי, תמר. (2009). ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל אביב המנדטורית. עם עובד.
- רם, אורי. (1993). החברה ומדע החברה: סוציולוגיה ממסדית וסוציולוגיה ביקורתית בישראל. בתוך אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים (עמ' 7-39). ברירות. שטייר, חיה, ונח לוין-אפשטיין. (1988). המבנה הסקטוריאלי של שוק העבודה בישראל. מגמות, לא(2), 111-132.
- שטרית, סמי שלום. (2004). המאבק המזרחי בישראל 1948-2003. עם עובד.
- שלו, קלרה, ועידית דורון. (2017). נייר עמדה, סקירה והמלצות: חקירת נושאים דמוגרפיים בשאלון המפקד. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- שנהב, יהודה. (2003). היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות. עם עובד.
- שנהב, יהודה. (2006). אתניות. בתוך אורי רם וניצה ברקוביץ (עורכים), אי-שוויון (עמ' 55-63). אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- שנהב, יהודה, ויצחק הברפלד. (1990). האם הפערים נסגרים? מגמות באפליה בשכר של נשים ושל עדות המזרח באוניברסיטאות, במעבדות המו"פ ובבתי החולים בישראל 1972-1983. מגמות, לג(1), 72-91.
- שנהב, יהודה, ויוסי יונה. (2008). גזענות בישראל. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- שנקובלסקי, זהבית. (2009). חזון ומציאות בתהליך בנין האומה: ילדות וילדי העיר בשנות הבית הלאומי (1918-1948) [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן].

ששון, דורית. (2006). האם סיכויי התעסוקה של גרינברג וברנשטיין גבוהים משל בוזגלו ואבוקסיס? ניסוי על אפליה בשוק העבודה בישראל על רקע מוצא אתני ומגדר (פרסום מספר 26). המכון למחקר כלכלי בישראל ע"ש מוריס פאלק, האוניברסיטה העברית.

- Ben-Rafael, Uri. (1982). *The emergence of ethnicity: Cultural groups and social conflict in Israel*. Greenwood
- Bonilla-Silva, Eduardo. (2009). *Racism without racists: Color-blind racism and the persistence of racial inequality in the United States*. Rowman and Littlefield.
- Brubaker, Rogers. (2002). Ethnicity without groups. *European Journal of sociology*, 43(2), 163–189.
- Brubaker, Rogers. (2009). Ethnicity, race, and nationalism. *Annual Review of Sociology*, 35, 21–42.
- Brubaker, Rogers, and Frederick Cooper. (2000). Beyond "identity". *Theory and society*, 29, 1–47.
- Bruno, Isabelle, & Emmanuel Didier. (2013). *Benchmarking: L'État sous pression statistique*. La Découverte.
- Bruno, Isabelle, Emmanuel Didier, & Tommaso Vitale. (2014). Statactivism: Forms of action between disclosure and affirmation. *The Open Journal of Sociopolitical Studies*, 7(2), 198–220.
- Cohen, Yinon. (2014). Regional inequalities in Israel: Jews and Palestinians in Israel's districts, 1995–2012. In *ITAN (Integrated Territorial Analysis of the Neighborhoods) Scientific Report* (pp. 853–885). European Union.
- Cohen, Yinon, & Neve Gordon. (2018). Israel's biospatial politics: Territory, demography and effective control. *Public Culture*, 30(2), 199–220.
- Cohen, Yinon, Noah Lewin-Epstein, & Amit Lazarus. (2019). Mizrahi-Ashkenazi educational gaps in the third generation. *Research in Social Stratification and Mobility*, 59, 25–33.
- Goldscheider, Calvin. (2002a). Ethnic categorizations in censuses: Comparative observations from Israel, Canada, and the United States. In David I. Kertzer & Dominique Arel (Eds.), *Census and identity: The politics of race, ethnicity and language in national censuses* (pp. 71–91). Cambridge University Press.
- Goldscheider, Calvin. (2002b). *Israel's changing society: Population, ethnicity, and development*. Westview Press.
- Hirsch, Dafna. (2008). Interpreters of Occident to the awakening Orient: The Jewish public health nurse in Mandate Palestine. *Comparative Studies in Sociology and History*, 50(1), 227–255.

- Kertzer, David I., & Dominique Arel. (2002). Censuses identity formation and the struggle for political power. In David I. Kertzer & Dominique Arel (Eds.), *Census and identity: The politics of race, ethnicity, and language in national censuses* (pp. 1–42). Cambridge University Press.
- Khazzoom, Aziza. (2008). *Shifting ethnic boundaries and inequality in Israel, or How the Polish peddler became a German intellectual*. Stanford University Press.
- Kricheli-Katz, Tamar, Issi Rosen-Zvi, & Neta Ziv. (2018). Hierarchy and Stratification in the Israeli legal profession. *Law and Society Review*, 52(2), 436–470.
- Leibler, Anat. (2014). Disciplining ethnicity: Social sorting and political demography in Israel's pre-state period. *Social Studies of Science*, 44(2), 271–292.
- Leibler, Anat. (2017, August 30–September 2). *The absence of numbers: Stepping toward a "colorblind" Israel* [paper presentation]. The 4S Annual Meeting, Boston, Massachusetts.
- Lewin-Epstein, Noah, & Moshe Semyonov. (1986). Ethnic group mobility in the Israeli labor market. *American Sociology Review*, 51(3), 251–342.
- McCallum, John. (1995). National borders matter: Canada-U.S. regional trade patterns. *The American Economic Review*, 85(3), 615–623.
- Morning, Ann. (2008). Ethnic classification in global perspective: A cross-national survey of the 2000 census round. *Population Research and Policy Review*, 27(2), 239–272.
- Nobles, Melissa. (2002). Racial categorization and censuses. In David I. Kertzer & Dominique Arel (Eds.), *Census and identity: The politics of race, ethnicity, and language in national censuses* (pp. 43–70). Cambridge University Press.
- Porter, Theodore. (1995). *Trust in numbers: The pursuit of objectivity in science and public life*. Princeton University Press.
- Porter, Theodore. (2015). The flight of indicator. In Richard Rottenburg, Sally E. Merry, Sung-Joon Park, & Johanna Mugler (Eds.), *The world of indicators: The making of governmental knowledge through quantification* (pp. 34–55). Cambridge University Press.
- Prewitt, Kenneth. (2013). *What is your race? The census and our flawed efforts to classify Americans*. Princeton University Press.
- Rallu, Jean-Louis, Victor Piché, & Patrick Simon. (2006). Demography and ethnicity: An ambiguous relationship. In Graziella Caselli, Jacques Vallin, & Guillaume J. Wunsch (Eds.), *Demography: Analysis and synthesis* (pp. 531–549). Elsevier.

- Ram, Uri. (1995). *The changing agenda of Israel sociology: Theory, ideology, and identity*. State university of New York.
- Rocha, Zarine L., & Peter J. Aspinall (Eds.). (2020). *The Palgrave international handbook of mixed racial and ethnic classification*. Palgrave MacMillan.
- Roth, Wendy D. (2017). Methodological pitfalls of measuring race: international comparisons and repurposing of statistical categories. *Ethnic and Racial Studies*, 40(13), 2347–2353.
- Rottenburg, Richard, Sally E. Merry, Sung-Joon Park, & Johanna Mugler. (2015). *The world of indicators: The making of governmental knowledge through quantification*. Cambridge University Press.
- Rubinstein, Yona, & Dror Brenner. (2014). Pride and prejudice: Using ethnic-sounding names and inter-ethnic marriages to identify labour market discrimination. *The Review of Economic Studies*, 81(1), 389–425.
- Semyonov, Moshe, & Vered Kraus. (1983). Gender, ethnicity and income inequality: The Israeli experience. *International Journal of Comparative Sociology*, 24(3–4), 258–272.
- Shavit, Yossi. (1984). Tracking and ethnicity in Israeli secondary education. *American Sociological Review*, 49(2), 210–220.
- Shohat, Ella. (1988). Sephardim in Israel: Zionism from the standpoint of its Jewish victims. *Social Text*, 19–20, 1–35.
- Simon, Patrick. (2015). The choice of ignorance: The debate on ethnic and racial statistics in France. In Patrick Simon, Victor Piché, & Amelie Gagnon (Eds.), *Social statistics and ethnic diversity* (pp. 65–87). Springer.
- Simon, Patrick, & Victor Piché. (2012). Accounting for ethnic and racial diversity: The challenge of enumeration. *Ethnic and Racial Studies*, 35(8), 1357–1365.
- Simon, Patrick, Victor Piché, & Amelie Gagnon. (2015). *Social statistics and ethnic diversity*. Springer.
- Strmic-Pawl, Hephzibah V., Brandon A. Jackson, & Steve Garner. (2018). Race counts: Racial and ethnic data on the U.S. census and the implications for tracking inequality. *Sociology of Race and Ethnicity*, 4(1), 1–13.
- Starr, Paul. (1992). Social categories and claims in the liberal state. *Social Research*, 59(2), 263–295.
- Surdu, Mihai. (2016). *Those who count: Expert practices of Roma classification*. Central European University.
- Tzfadia, Erez. (2006). Public housing as control: Spatial policy of settling immigrants in Israeli development towns. *Housing Studies*, 21(4), 523–537.
- Yiftachel, Oren. (2000). Social control, urban planning, and ethno-class relations: Mizrahi Jews in Israel's development towns. *International Journal of Urban and Regional Research*, 24(2), 418–438.

- Yiftachel, Oren. (2006). *Ethnocracy: Land and identity politics in Israel/Palestine*. University of Pennsylvania Press.
- Yuchtman-Yaar, Ephraim, & Yitzchak Samuel. (1975). Determinants of career plans: Institutional versus interpersonal effects. *American Sociological Review*, 40, 521–131.